

Stoljeća vlasti imperija na Kavkazu: Raspad SSSR-a i ratovi u devedesetima

Sažetak:

Raspad Sovjetskog Saveza uzrokovao je nezapamćenu geopolitičku katastrofu u modernoj povijesti, ostavljajući nestabilne međuetničke prostore sudbini vlastitih nacionalizama. Sovjetski etno-kartografi su kompromisnim rješenjima ustrojili dinamičan prostor novog euroazijskog carstva ignorirajući i odgađajući srž međuetničkih problema. Sovjetskom politikom stvoreni su uvjeti za kontrolu Južnog Kavkaza koristeći međusobne odnose naroda za održavanje moći centralne vlasti pritom potpaljujući međuetničke sukobe. Iako su sovjetske politike težile rješavanju problema, njihov cilj je bio kontrola prostora Južnog Kavkaza pomoću čvrste državne moći čijim su nestankom i započeli odgođeni sukobi koji traju i dandanas.

Ključne riječi:

Južni Kavkaz, Staljin, Sovjetski Savez, Armenija, Gruzija, Azerbajdžan, etnički sukobi

Sovjetski imperij ostavio je neizbrisiv trag na euroazijskom prostoru u 20. stoljeću. Svojim politikama pokušao je ustrojiti socijalističko društvo na vrlo raznolikom etno-konfesionalnom i kulturnom prostoru od Europe do Pacifika, od Arktika do Himalaje. Sovjetski utjecaj nije bio samo politički i ideološki, on je i svojim ekonomskim politikama transformirao bivši carski feudalni prostor u modernu socijalističku državu. On nije bio samo izvoznik socijalističkih i modernističkih ideja nego i posljedica tih ideja koje su obilježile živote generacijama ljudi na prostoru bivšeg Sovjetskog Saveza. Kao što je uspješno izveo komunizam na trećinu planeta Zemlje, tako je isto, gotovo kategorično i dogmatski, izveo i sve negativne posljedice etno-federalističkih politika nesvjesno stvarajući teren za niz etničkih sukoba koji su obilježili godine nakon raspada Sovjetskog Saveza.

Formiranju Sovjetskog Saveza prethodio je niz etničkih sukoba koji su obilježili razdoblje nakon završetka Prvog svjetskog rata. Ti sukobi su na euroazijskom prostoru carske ostavštine predstavili dotad neviđen izazov novim sovjetskim administratorima – kako u novoj socijalističkoj državi zadovoljiti i organizirati takvu široku paletu naroda s namjerom da se prijeratna razina etničkih sukoba i netrpeljivosti više ne ponovi. Poslijeratno vodstvo i sovjetski etno-kartografi razvili su sustav kontrolirane i podupirane nacionalne emancipacije unutar sovjetskoga „kišobrana“, smatrajući da će spriječiti ponavljanje nasilja ukoliko ostvare prijeratne želje naroda s jačim ili slabijim identitetima. Taj novi sustav emancipiranih sovjetskih socijalističkih republika i pokrajina, kojima su omogućena sva nacionalna obilježja, prava, jezici, elite i vlastiti identiteti bio je i ostao glavna ostavština sovjetske politike etno-federalizma na čijim temeljima danas djeluje Ruska Federacija kao i većina postsovjetskih država. Takav kompleksni sustav podjele moći i odgovornosti funkcionirao je do trenutka slabljenja centralne vlasti pa tako i posljedično raspada Sovjetskog Saveza 1991. godine.

Geografsko-tematsko područje ovog rada je etno-konfesionalno raznolik prostor Južnog Kavkaza, s naglaskom na međusobne odnose, ali i konflikte između Armenije i Azerbajdžana, koji su u jeku raspada prvo Ruskoga Carstva, a potom i Sovjetskoga Saveza, iznjedrili međuetničke sukobe rijetke u ranijoj povijesti tog prostora. Budući da su prije uspostave Sovjetskog Saveza etnički sukobi i nasilne nacionalne emancipacije bile posljedica carskih politika podjela, autoritativnog nasilja i romantičarske želje za obnovom nekadašnjih kraljevstva, sada modernih nacija, postavlja se pitanje zašto je došlo do sukoba između Armenije i Azerbajdžana nakon raspada Sovjetskog Saveza ako je sustav težio stvoriti sve uvjete za kontrolirani razvoj nacionalnih identiteta i kultura naizgled zadovoljavajući potrebe etničkih skupina u novoj državi.

Zaključno s time postavljaju se glavna istraživačka pitanja: zašto se unatoč kontroliranoj nacionalnoj emancipaciji ponovilo međuetničko nasilje s početka stoljeća i koliko je sovjetski sustav etno-federalizma utjecao na sukobe između Armenije i Azerbajdžana nakon raspada Sovjetskog Saveza?

Ovaj rad temeljen je na diplomskome radu *Stoljeća vladavine imperija na Kavkazu: Raspad SSSR-a i ratovi u 1990-ima* koji je obranjen u lipnju 2019.

godine pod mentorstvom profesora Tvrtka Jakovine. On će kroz analizu stoljetne vladavine Sovjetskog Saveza u Armeniji i Azerbajdžanu, preko komparativnog istraživanja međusobnih odnosa te sovjetskih politika, pokušati odgovoriti na postavljena pitanja zastupajući tezu kako su glavni razlozi postsovjetskih etničkih sukoba upravo sovjetske politike etno-federalizma. One su poticale i stvarale nacionalne identitete bez prijašnjeg rješavanja međusobnih odnosa držeci ih „na ledu“ pod autoritativnom kontrolom moskovske centrale. Nadalje, objasniti će da je prikrivena namjera sovjetskog sustava etno-federalizma bila nastavljanje politike *divide et impera* u obliku serije nepotpunih teritorijalnih rješenja koja su dugoročno nastavljala nesuglasice oko teritorija na koji je više etničkih skupina smatralo da ima povijesno pravo. Ti sukobi dio su stoljetnog procesa podržanog mnogim čimbenicima koji je kulminirao slabljenjem centralne vlasti i sukobima početkom 1990-ih godina. Također će se u sklopu nedavnih događanja i sukoba između Armenije i Azerbajdžana kratko dotaknuti nove situacije koja je praktički vratila sukob na početak bez izglednog rješenja u skorijem razdoblju, a time ga i ponovno zamrzнула u iščekivanju nekih drugih vremena.

Etnogeneza novih sovjetskih republika

Završetkom Ruskoga građanskoga rata i potpunim boljševičkim preuzimanjem vlasti započela je konsolidacija bivšega carskoga prostora. Konačnim stavljanjem Južnoga Kavkaza pod sovjetsku vlast počela su se postavljati pitanja kako ponovno organizirati bivši carski prostor. Sovjetsko vodstvo s Lenjinom, potpomognuto kavkaskim revolucionarima Josifom Džugašvilijem Staljinom (1878. – 1953.), Sergom Ordžonikidzeom (1886. – 1937.) i Anastasom Mikojanom (1895. – 1978.), započelo je organizaciju budućih republika i autonomnih pokrajina na Kavkazu. Društveni odnosi na Kavkazu imali su feudalne karakteristike, osim u gradovima koji su *de facto* i jedini sudjelovali u revolucijama. Okolno ruralno stanovništvo bilo je potpuno nezainteresirano stvarajući knjižni primjer *lumpenproletarijata*. Zakoni povijesnog materijalizma ustoličeni od Marxa tamo nisu važili jer taj prostor nije razvio kapitalizam kao međustupanj između feudalizma i socijalizma te konačno komunizma što je postavljalo pitanje kako će se s plemenskog društvenog modela organizirati novi društveni poredak. Bio je potreban teorijski kompromis, svojevrsan suptilan prijelazni period. Preuzeti carski prostor bio je sada formalno dekoloniziran, rastavljen, kako bi bio od Sovjeta ponovno organiziran u smislenim jedinicama kao dio nove multietničke federalizirane socijalističke države.¹

Sovjetsko vodstvo podupiralo je nacionalno samoodređenje kao rješenje za nacionalne probleme, ali se užasavalo nacionalizma koji je u njihovom iskustvu bio isključivo kontrarevolucionaran i protivan socijalističkom internacionalizmu. Lenjin i Staljin suprotstavili su se tom generalnom tumačenju još na XIII. Kongresu Ruske komunističke partije 1919. godine podržavajući poticanje nacionalnog razvitka te naglašavajući kako je upravo boljševička namjera za njegovo rješenje privukla mnoge narode u revoluciju. Budući ustroj države trebao je obuzdati silni nacionalizam koji je izašao na vidjelo za vrijeme građanskog

¹ Alex Marshall, *The Caucasus under Soviet Rule* (New York: Routledge, 2010), 150.

rata – kulturnim apolitičkim „zdravim“ nacionalizmom. Podupirući nacionalni razvoj i stvaranjem institucija kontrolirali bi se već postojeći nacionalizmi.² Protiv takvog stava bili su Nikolaj Buharin (1888. – 1938.) i Georgij Pjatakov (1890. – 1937.) opisujući kako je nacionalizam uvijek štetan te kada se ostvari željeni društveni stadij vladavine proletarijata: pojedinačna povijest, kultura i nacija, postat će nevažni u anacionalnom komunizmu tako da stvaranje i podupiranje nacionalnosti nije potrebno.³

Kongres je ipak podržao Lenjinovu liniju, a Staljin je prepoznat kao „majstor za nacionalna pitanja“ te je imenovan za narodnoga komesara za nacionalnosti (*Narkomnats*). Staljin je bio dijete pograničja, vječno neodlučan između velikoruskog i gruzijskog identiteta što se primjećuje u njegovom biranom gruzijskom pismu i jeziku njegovih ranijih djela. Imajući povijesno znanje i urođenu sumnju u taj prostor, nije smatrao kako je on spreman za potpunu nacionalnu slobodu. Njegovo djelo *Marksizam i nacionalno pitanje* (1913.) smatra se ključnim za nacionalne politike Sovjetskog Saveza do Drugog svjetskog rata. Tamo je Staljin, lokalni čovjek s Kavkaza i Gruzijac obrazovan u sjemeništu pod utjecajem Crkve te ruske i lokalne romantične literature, definirao budući odnos prema etnicitetima, narodima i nacijama na pograničju pa tako i u cijelom Sovjetskom Savezu.⁴ Smatrao je da su svi nacionalizmi, a specifično gruzijski, opasni na tako dinamičnom prostoru te ih se mora potpuno suzbiti utapanjem u određeno multinacionalno rješenje. Njegovo podrijetlo oblikovalo je njegovu konačnu ostavštinu – metode implementiranja identiteta u gradnji višetničke formalno federalizirane države.⁵

Unatoč tome što su obojica podržavali razvoj nacionalnosti i smatrali kako socijalizam i nacionalizam nisu nužno nekompatibilni, Lenjin i Staljin razvili su temeljno neslaganje oko načina implementacije. Lenjin je vjerovao kako je glavni razlog nacionalizma ruski šovinizam, tj. šovinizam velikog naroda koji je u stoljećima imperijalizma ugnjetavao manje narode. Glavna borba treba se voditi protiv njega, potičući jačanje lokalnih elita i formalnu nezavisnost ostalih etničkih elemenata tvrdeći kako je velika razlika između dobrodošlog nacionalizma potlačenog i neželjenog nacionalizma onoga koji potlačuje. S druge strane, Staljin je smatrao kako su svi nacionalizmi korisni ako se međusobno kontroliraju pa tako i taj ruski koji bi služio kao svojevrsni objedinjujući „kišobran“ ostalih – vrh piramide nacionalnosti Sovjetskog Saveza. Između ruskog šovinizma i lokalnog nacionalizma potonji je veće zlo tako da je potrebno izabrati mnogo manjih zala koji će kontrolirati veće.⁶ Tako je uspostavljena definicija lokalnog nacionalizma preko principa većeg zla – *greater danger principle*. Staljin je tvrdio

² Arman Grigoryan, “Ethnofederalism, Separatism, and Conflict: What Have We Learned from the Soviet and Yugoslav Experiences?,” *International Political Science Review* 33/5 524.

³ Ronald Suny i Terry Martin, *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Oxford: Oxford University Press, 2001.), 68.

⁴ Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (London: HarperCollins Publishers Ltd., 2009), 61.

⁵ Alfred J. Rieber, “Stalin, Man of the Borderlands,” *The American Historical Review* 106/5 (2007): 1651; 1656.

⁶ Suny i Martin, *A State of Nations*, 72.

da Rusi trebaju kontrolirati svoj nacionalizam kao i ostali narodi svoj, ali bez centralnog vodstva ostale republike bi se udaljavale od ruskog teritorijalnog centra razbijajući Savez. Potrebno je centralno vodstvo s proletarijatom kao dominantom klasom, etno-kulturnom regijom kao teritorijalno-administrativnim oblikom te velikom Rusijom kao centrom države. Potrebna je čvrsta unija jer se država s takvom dubokom klasnom, regionalnom i etničkom podjelom nije mogla ostaviti debati, dumama, sovjetima ili intelektualcima podložnima stranim utjecajima.⁷ Navedenom razlikom u pristupu prema nacionalnostima na Kavkazu, gdje se Staljin ipak smatrao predodređenim za zadnju riječ, započeo je njegov tihi sukob s Lenjinom. Lenjin, prema Staljinovu mišljenju, kao „stranac“ to nije razumio i nije imao pravo donositi takve odluke na „njegovom“ terenu. Budući da je Lenjinova riječ još uvijek bila zadnja, uspostavljena je dobrovoljna unija titularnih naroda – federalizirana, gdje će po Lenjinu vremenom, slobodom identiteta i kulture doći do nacionalne i političke homogenizacije, zbližavanja (*sblizhenie*) i spajanja (*sliianie*) naroda u socijalističku federaciju.⁸

Lenjinov stav realiziran je preko službene politike *korenizatsije*⁹ (korjenizacija) koja je bila noseći stup sovjetske rekolonizacije bivšeg carskog prostora. Kao ispunjenje temeljnog boljševičkog obećanja carskim narodnostima tijekom revolucije, ona je bila važnija od ekonomskih reformi, bila je svojevrsni veliki skok naprijed u shvaćanju onog osnovnog kod vlastitog stanovništva, a to je njegov identitet. Započela je velika operacija „buđenja“ starih i stvaranja novih naroda i narodnosti. Podržana je planska konsolidacija nacionalnosti na tri načina: podržavanjem i favoriziranjem lokalnih jezika, kreiranjem nacionalnih nomenklatura i inteligencije te formalnom institucionalizacijom etniciteta na administrativnom teritoriju i u državnom aparatu. Kreirane su nacionalne institucije, administracija, obrazovne ustanove na narodnom jeziku, kazališta i muzeji dok je paralelno provedena politika iskorjenjivanja nepismenosti i kodificiranja narodnih jezika. Nerijetko je dolazilo do zabrane korištenja ruskog jezika što je dovelo do problema jer je on bio svojevrsna *lingua franca* tog lingvistički raznovrsnog prostora. Započeto je ubrzano kreiranje lokalnih komunističkih elita i partijskih organizacija jer su do 1922. godine preko 70 posto članstva bili etnički Rusi. Nacionalna vodstva osjećala su se emancipirano stvarajući svoje identitete unutar sovjetskog kišobrana.¹⁰

Takav lokalno emancipirajući rasplet događaja, protivan željama Staljina i njegove gruzijske klike unutar sovjetskog vodstva, doveo je do prvog većeg ideološkog sukoba nakon završetka rata. Kada se pojavilo pitanje buduće organizacije tog prostora, lokalna vodstva su htjela zadržati svoje nacionalne posebnosti u skladu s Lenjinovom službenom politikom, dok su Staljin i

⁷ Rieber, “Stalin, Man of the Borderlands,” 1688.

⁸ Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 189.

⁹ Korjenizacija je bila sovjetska nacionalna politika usmjerena prema neruskim autohtonim narodima Sovjetskog Saveza, odnosno četrnaest neruskih sovjetskih republika i titularnim narodima autonomnih sovjetskih socijalističkih republika Ruske SFSR.

¹⁰ Ronald Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1993), 103.

Ordžonikidze započeli agresivnu politiku raspuštanja i preuzimanja lokalnih organizacija inkorporirajući sve zemlje Južnog Kavkaza unutar šire Transkavkasko Socijalističke Federativne Sovjetske Republike. Time su je podčinili centralnoj vlasti u Moskvi preko one u Tbilisiju, značajno smanjujući stvarnu političku autonomiju nacionalnih vodstava.¹¹ Bolesni Lenjin nije odobravao događanja, ali niti je imao snage niti dosega suprotstaviti se pritisku Staljina i Ordžonikidzea koji su na terenu već zamijenili vodstva i uspostavili Transkavkasku SFSR koja je s ostalim republikama pristupila Sovjetskom Savezu 1922. godine. Lav Trocki (1879. – 1940.) kasnije je tvrdio da je zbog te afere Lenjin namjeravao politički eliminirati Staljina putem pisma osuđujući njegovo šovinističko ponašanje protivno politikama *korenizatsije*, ali je nedugo nakon dobio treći i posljednji moždani udar. Unatoč široko prihvaćenoj Lenjinovoj politici *korenizatsije* unutar sovjetskog vodstva, nakon njegove smrti ipak je prevladao Staljinov pogled na međusobne odnose unutar Sovjetskog Saveza gdje je centar ipak imao snažan politički, a kasnije, sredinom 1930-ih, i kulturni primat nad periferijom. Lenjinova želja za stvarnom političkom autonomijom lokalne nomenklature, koja bi tako pridonijela napretku zajedničke države, nestala je Staljinovom politikom čvrste ruke koja je periferiji dopuštala tek površnu kulturnu autonomiju potpuno podređujući političku moć centru.¹²

Krojenje nasilne budućnosti (autonomnih) sovjetskih republika

Uz učvršćivanje i stvaranje, došla je i teritorijalizacija etniciteta. Formirane su etničke socijalističke republike s titularnim narodima koji će Ugovorom o uniji (1922.) formirati Sovjetski Savez. Njegove osnivačice bile su federalizirana Ruska i Transkavkaska Socijalistička Sovjetska Republika te nacionalna Ukrajinska i Bjeloruska Socijalistička Sovjetska Republika.¹³ Sovjetski Savez bio je prva moderna republika koja je stavila nacionalno načelo u bazu federalnog sustava, u kojem je potisnut lokalni nacionalizam kroz institucionalizaciju etničkog podrijetla.¹⁴

U procesu crtanja internih administrativnih republičkih granica, sovjetski etno-kartografi formirali su komisije i lokalne revolucionarne odbore čiji je zadatak bio povijesno ustvrditi i formirati ujednačene granice etničkih razgraničenja na zadovoljstvo svih naroda i narodnosti. Tamo gdje je to bilo moguće, formiran je administrativni okvir s kulturnom i jezičnom autonomijom predvođenom lokalnim nomenklaturama koje će ipak odgovarati direktno moskovskoj centrali. To na Kavkazu nije bilo moguće jer je građanski rat otvorio ogromne rascjepa između različitih etničkih skupina nakon stoljeća carskog upravljanja, dovodeći u pitanje mogućnost suživota nakon dolaska sovjetske vojske. Pobjedom gruzijske klike u ideološkim raspravama oko budućnosti etničkih republika, na Kavkazu

¹¹ Rieber, "Stalin, Man of the Borderlands," 1686.

¹² Jeremy Smith, "The Georgian Affair of 1922 – Policy Failure, Personality Clash or Power Struggle?," *Europe-Asia Studies* 50/3 (1998): 519–544; 540.

¹³ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 60.

¹⁴ Robert Bruce Ware, "Conflict in the Caucasus : An Historical Context and a Prospect for Peace," *Central Asian Survey* 17/2 (1998): 337–352; 339.

je formirana Transkavkaska SFSR sa sjedištem u Tbilisiju.¹⁵

Unutrašnje razgraničenje između titularnih republika na Južnom Kavkazu, a u ovom slučaju Armenije i Azerbajdžana, bilo je tema revolucionarnih komiteta još od ulaska Crvene armije na područje Azerbajdžana. S obzirom na to da je sovjetski prodor išao s istoka, sovjetska vlast je pod Staljinovim pritiskom netom prije ulaska u Armeniju naložila Azerskom revolucionarnom komitetu da izda proglaš o prijenosu Karabaha, Zangezura i Nakčivana armenskom narodu kao znak novog bratstva naroda kako bi pridobili Armence da se okrenu protiv vlade Dašnaka¹⁶ u Erevanu. Takav prijenos teritorija znatno bi nadoknadio Armeniji gubitke na zapadu nakon mira s Turskom, ali se od te ideje odustalo zbog unutarnjeg azerskog nezadovoljstva kao i zbog Sporazuma o prijateljstvu u Moskvi (1921.) gdje je Republika Turska inzistirala kako Nakčivan koji graniči s Turskom sa značajnom turskom manjinom mora biti pod zaštitom Azerbajdžanske SSR. Godine etničkih sukoba i pogroma promijenile su etničku sliku tih pokrajina, ali bilo je jasno kako su Azeri činili većinu u pokrajini Nakčivan dok su imali značajnu manjinu u Nagorno-Karabahu i Zangezuru. Nakon nekoliko sjednica Kavbiroa, kao kompromisno rješenje, 1923. godine dogovoreno je kako će Nakčivan dobiti status autonomne republike (AR) s Republikom Turskom kao jamcem te da će Nagorno-Karabah sa znatnom armenskom većinom unatoč Staljinovom pritisku ipak ostati pod Azerbajdžanskom SSR kao autonomna oblast (AO).¹⁷ Oba rješenja bila su iznimka u sovjetskom sustavu jer niti jedna titularna manjina nije dobila svoju autonomiju unutar republike matice te su autonomiju u pravilu dobivale etničke skupine bez zemlje matice. Armenskoj SSR pripao je Zangezur (danas armenska pokrajina Sjunik) s armenskom većinom bez posebnog autonomnog statusa koji je efektivno teritorijalno podijelio Azerbajdžansku SSR na dva dijela. Za vrijeme kreiranja Autonomne Oblasti Nagorno-Karabah, sovjetski etno-kartografi su kao kompenzaciju namjerno izostavili azerska sela te obuhvatili armenska kako bi Armenci formirali čvrstu titularnu većinu. Glavni grad preseljen je iz Šuše u Kankendi koji je prigodno preimenovan Stepanakert po armenskom boljševičkom revolucionaru Stepanu Šaumjanu (1878. – 1918.).¹⁸

Oba etniciteta dobila su titularne matične republike unutar sovjetskog sustava sa svim popratnim beneficijama. Armencima je formirana unitarna republika sa Zangezutom bez autonomije, ali je značajan broj stanovnika bio odsječen u susjednoj Azerbajdžanskoj SSR. Unutar tih kompromisnih pokrajina s armenskom većinom u Azerbajdžanu, Azeri su najviše obitali u istočnim graničnim dijelovima. Oni su imali potpunu titularnost u autonomnom Nakčivanu te u vlastitoj matičnoj republici. Prividno, kompromis je bio postignut te je

¹⁵ Suny i Martin, *A State of Nations*, 78.

¹⁶ Armenska revolucionarna federacija (Dashnaksutiun – Dašnak) osnovana je 1890. godine kako bi zastupala obespravljeno armensko seljaštvo u provinciji, a početkom 20. stoljeća program stranke prerastao je u otvoreno zagovaranje ujedinjene i nezavisne Armenije.

¹⁷ Charlotte Hille, *State Building and Conflict Resolution in the Caucasus* (Leiden, Boston: Brill, 2010), 168.

¹⁸ Svante E. Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus* (London & New York: Routledge, Curzon, 2005.), 60.

dio uvjeta svih naroda bio zadovoljen stvorenim administrativnim sustavom. Armenci su upravljali matičnom republikom bez autonomnih pokrajina unutar vlastite republike, dok su na prostoru Azerbajdžana, gdje je živjela njihova značajna manjina, institucionalizirano kontrolirali sve bitne instrumente vlasti. Azerbajdžan je uspio zadržati Nagorno-Karabah unutar vlastitih granica okupljajući većinu vlastitog naroda unutar jedne države, pritom prihvaćajući podjelu zemlje na dva dijela.¹⁹

Tako su sovjetski kartografi uz pokoju uputu iz Moskve uspješno reorganizirali stari carski prostor. Prividno, kompromisi su bili postignuti, većina želja uslišena i lokalni nacionalizmi i šovinizmi potisnuti te stavljeni pod kontrolu dežurnih autonomnih jedinica koje vječno strahuju od asimilacije one matične. Prostor je uspješno podijeljen i organiziran te su instrumenti vlasti uspostavljeni. Stari narodi dobili su svoje titularne republike sa svim popratnim nacionalnim elementima nastavljajući postojeću tradiciju, dok su oni autonomnih pokrajina *korenizatsijom* tek stvarani. Sve njih zajedno će iz sjedišta Transkavkasko SFSR u Tbilisiju nadzirati Staljinov sekretar, tada još nepoznati Gruzijac iz Abhazije, Lavrentij Berija (1899. – 1953.).

Lenjinovom smrću u Sovjetskom Savezu započinje centralizirana društvena i ekonomska transformacija, formalno nastavljajući politiku *korenizatsije*.²⁰ Južni Kavkaz dočekao je kraj desetljeća u relativnom miru, razvoju i prosperitetu. Industrijska proizvodnja je tek 1927. godine dosegla prijeratnu razinu, a Staljinovim učvršćivanjem vlasti protiv „desne opozicije“ konačno je prekinuta Lenjinova Nova ekonomska politika (NEP)²¹ te je započeta hiper-industrijalizacija i kolektivizacija putem prvog petogodišnjeg plana 1928. godine.²² Zbog snažnog lokalnog otpora petogodišnjem planu, Staljin je shvatio kako je politika *korenizatsije* bila preblaga, omogućujući lokalnim vodstvima samovolju protivnu centralnoj politici.²³

Pobunom ukrajinskog vodstva zbog Staljinove petoljetke te ubojstvom Sergeja Kirova (1886. –1934.) u Lenjingradu započela je „Velika čistka“ koja je konačno potkopala Lenjinovu ostavštinu.²⁴ Staljin uspostavlja novu federalnu formulu gdje je centralna Rusija središte revolucije dok su ostale jedinice periferne i ovisne o snažnom centru, tako sprječavajući mogući raspad države. Sukladno tome, veliki broj autonomnih teritorija je ukinut, kao i Transkavkaska SFSR koja je rastavljena na etničke republike. Od 1932. godine ruski jezik postupno postaje jezik administracije i obrazovanja te Staljin konačno 1934. godine službeno proglašava napuštanje principa *većeg zla* od ruskog šovinizma prekidajući stigmatizaciju ruskog jezika i kulture, ustoličujući ruski faktor kao onaj velikog brata unutar obitelji naroda Sovjetskog Saveza. Centralizacija federacije i napuštanje *korenizatsije* potvrđene su u novom sovjetskom Ustavu

¹⁹ Suny, *The Revenge of the Past*, 133.

²⁰ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 62.

²¹ Ekonomska politika sovjetske vlasti, podupirana od Lenjina, koja je uvela elemente slobodnoga tržišta pod državnom kontrolom u Sovjetskom Savezu od 1922. do 1928. godine.

²² Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 64.

²³ Marshall, *The Caucasus under Soviet Rule*, 214.

²⁴ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 72.

iz 1936. godine, poznatijem kao Staljinov ustav.²⁵

Politika *korenizatsije* zaista je osnažila lokalna vodstva, koja su do početka tridesetih godina imala značajnu političku moć, kao i vlastite kadrove odupirući se direktivama centra te formalno provodeći politiku *korenizatsije*. U trenutku rasprava oko novog Ustava, armensko vodstvo pokušalo je promijeniti autonomne statute unutar vlastitih granica. Njihov *petit* nacionalizam nije mogao biti toleriran od Staljina te su nemilosrdno sankcionirani tako da je prvi tajnik armenske partije, Agasi Kandžijan (1901. – 1936.), navodno smaknut u Berijinom uredu.²⁶

Revizionizam i ispitivanja terena u iščekivanju Gorbačova

Do kraja 1930-ih, nakon tri uzastopna petogodišnja plana, Južni Kavkaz i njegove republike su se značajno industrijski razvile. Luke su obnovljene, željeznice proširene, elektrane izgrađene te proizvodnja i rafiniranje nafte maksimizirano. Područje Kavkaza ukupno je davalo 93,5 posto ukupnih sovjetskih rezervi nafte i plina kroz horizontalnu liniju Batumi – Baku kojom je prolazila transkavkaska željeznica kao i naftno-plinski cjevovod.²⁷

Period destaljinizacije i dolazak Nikite Hruščova (1894. – 1971.) na vlast opustio je centralizam i represiju, posebno na mikrorazinama. Tada su prvi put do izražaja došli republički kadrovi nastali nakon revolucije. Republičke aparate počeli su preuzimati ljudi koji su odrastali dvadesetih godina bez prijašnjeg revolucionarnog iskustva te potpuno indoktrinirani u sovjetski sustav obitelji naroda. Unatoč tome što je Staljin potpuno razmontirao *korenizatsiju*, a time i republičke nomenklature, ona se prešutno nastavila provoditi nakon njegove smrti. Titularnosti i kvote su poštovane te su republička vodstva u duhu liberalizacije dobila više stvarne moći. Takvo opušteno okruženje dovelo je do hrabrosti vodstava Armenije i Azerbajdžana da pokušaju promijeniti međusobne odnose jer su takvi potezi bili nemogući za vrijeme Staljina kada je svaki oblik nametanja nacionalnih interesa bio teško sankcioniran.²⁸

Armenski političari nikada nisu potpuno odustali od ideje povratka Nagorno-Karabaha u armensku državu, kakva i gdje god bila. Armensko nezadovoljstvo nakupljalo se godinama te je izašlo na vidjelo za vrijeme liberalizacije. Uz potporu Artema Mikojana, sada oslobođenog Staljinovih ograničenja, promicanje i zaštita armenskog identiteta postali su poželjnima. Šezdesete godine bile su obilježene valovima nezadovoljstva i prosvjeda u obranu armenske nacije unutar i izvan domovine. Prvo otvoreno partijsko nezadovoljstvo od vremena Staljina započelo je 1963. godine kada je Hruščovu poslana prva peticija za prijenos Nagorno-Karabaha Armeniji. Peticiju je potpisalo oko 2500 karabahskih Armenaca te su njeni organizatori vodstvo Azerbajdžanske SSR optužili kako ekonomski zapostavlja Nagorno-Karabah uzrokujući ekonomsku migraciju Armenaca, paralelno potičući doseljavanje Azera. Do dolaska Hejdara Alijeva (1923. – 2003.) 1969. godine na republičko vodstvo, kapitalne su investicije

²⁵ Suny i Martin, *A State of Nations*, 81.

²⁶ Cornell, *Small Nations and Great Powers*, 49.

²⁷ Ibid, 255.

²⁸ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 227.

po broju stanovnika bile deseterostruko manje od onih u Azerbajdžanu te se zapostavljao razvoj industrije koristeći Nagorno-Karabah isključivo za izvlačenje sirovina za izvoz u Azerbajdžan. Takva ekonomska politika dovela je do iseljavanja oko 10 000 Armenaca godišnje i pada njihovog udjela u stanovništvu pod pritiskom visokog prirodnog prirasta Azera. Treba nadodati kako su Armenci, uz Gruzijce, bili poznati po otporu učenju stranih jezika čime je nepostojanje visokog obrazovanja na armenskom jeziku također utjecalo na migracije u druge predjele Sovjetskog Saveza efektivno eliminirajući buduće stručnjake i kadrove iz vlastite domovine. Tako je u periodu od 1926. do 1970. godine postotak armenske populacije u Nagorno-Karabahu pao s 89,1 na 80,5 posto, dok je u Nakčivanu pao s 10,7 na 2,9 posto. Armensko vodstvo očekivalo je da će Moskva riješiti taj gordijski čvor kao po pitanju Krimске oblasti 1954. godine kada je nadležnost nad njom prebačena s Ruske SFSR na Ukrajinu SSR, ali su ostali bez reakcije – što je uzrokovalo nered u Stepanakertu gdje je poginulo 18 Armenaca.²⁹

Zanemarivanje armenskog urođenog egzistencijalnog kompleksa i promjena politika za vrijeme Brežnjeva ponovno su doveli do nezadovoljstva koje je sada kulminiralo prvim otvorenim prosvjedom u sovjetskoj povijesti. Preko 100 000 ljudi okupilo se 24. travnja 1965. godine povodom 50. obljetnice Armenskog genocida ispred nacionalnog kazališta u Erevanu gdje je neodobren prosvjed doveo do sukoba stanovništva i represivnog aparata. Prosvjednici su zahtijevali povratak svih armenskih teritorija matičnoj zemlji kao i onih izgubljenih na zapadu provocirajući Republiku Tursku. Uslijedilo je nasilje gdje se nositelji političke vlasti u Erevanu dočekivalo kamenjem i otvorenim nacionalizmom do trenutka kada su im se i oni pridružili u prosvjedima. Sovjetsko vodstvo bilo je šokirano što republički kadar sudjeluje u demonstracijama otvoreno podupirući nacionalizam neviđen od dvadesetih godina. Prosvjed je završio simboličnim priznanjem Moskve da postoji ekonomski problem u Nagorno-Karabahu kao i službenim priznanjem Armenskoga genocida. Na brdu pored Erevana, uz sponzorstvo Armenske Crkve, izgrađen je velebni kompleks za armenske žrtve genocida 1915. godine, ukrašen nacionalnim folklorom i obilježjima, čime je stvoren još jedan hram budućega armenskog nacionalizma.³⁰

U drugoj polovici stoljeća, nakon Staljinove smrti, počeli su se buditi duhovi prošlosti koji su uspješno bili potisnuti u strahu od sektaškog nasilja za vrijeme građanskog rata. Liberalizacija je otvorila političku pozornicu djeci *korenizatsije* koja su započela koristiti njezine instrumente lobirajući za promjenu statusa. Počelo se događati, ironično, ono čega su se Lenjin i Staljin najviše bojali. Netom nakon što je državna vlast otpustila represivne uzde, probudili su se lokalni nacionalizam i šovinizam. Armenci su smatrali da su oni kao stara nacija nepravedno izgubili teritorij u sovjetskom prekrajanju granica nakon građanskoga rata dok su Azeri mirno i nezainteresirano uživali u ekonomskoj i industrijskoj ekspanziji pod Hejdarom Alijevim čekajući rasplet događaja. Ekonomski napredak Azerbajdžana na neki je način potvrdio Brechtovu misao:

²⁹ Christoph Zurcher, *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus* (New York and London: New York University Press, 2007), 154.

³⁰ Cornell, *Small Nations and Great Powers*, 64.

sretna je zemlja koja ne treba heroje.³¹

Desetljećima su armenske nomenklature radile na poništenju poslijeratnog etničkog kompromisa, stvarajući uvjete za pripajanje Nagorno-Karabaha. Analizirajući odnos između moskovske centrale i prosvjećene periferije, Ronald Suny naglašava kako je tolerancija za armenski nacionalizam bila toliko visoka da je centralna vlast podupirala nacionalizam republičke nomenklature na mitinzima samo da ga može kontrolirati. Staljinovo poznavanje tog prostora predvidjelo je budućnost protivnu Lenjinovoj vjeri u pacificirajući karakter *korenizatsije*. Kako je liberalizacija za vrijeme Hruščova započela jedan val nacionalnog buđenja tako je i onaj sljedeći, nasilni, započela glasna reorganizacija zadnjeg predsjedavajućeg Prezidija Vrhovnog Sovjeta, Mihaila Gorbačova (r. 1931.).³²

Glasnost, Perestrojka i popunjavanje rupa u povijesti

Od zadnjeg sovjetskog ustava 1936. godine nije se mnogo promijenilo što se tiče rješavanja međuetničkih problema i međusobnih administrativnih odnosa. Eventualna nezadovoljstva su rješavana površinskim koncesijama i državnom represijom ignorirajući srž problema koji poslijeratni kompromisi nisu u potpunosti riješili. Takav svesovjetski *status quo* promijenio je Mihail Gorbačov, koji je naslijedio kratkotrajnog Konstantina Černjenka (1911. – 1985.) kasne 1985. godine. Nailazeći na trulu i stagnantnu Uniju, Gorbačov je smatrao kako joj treba udahnuti svježeg zraka kako bi se oslobodila od birokratiziranih *aparatačika* i bezidejne nomenklature.³³ Figurativno otvaranje prozora Gorbačov je izveo preko dviju nosećih politika koje su trebale osvežiti ustaljeni zrak unutar Unije. Prva je bila *Perestrojka* (rekonstrukcija), a druga *Glasnost* (otvorenost). Gorbačov nije sumnjao u jakost institucija i unutarnjih granica Sovjetskog Saveza pa tako i nije predvidio posljedice tog svježeg zraka koji je nezaustavljivo otvorio vrata nacionalizmu koji se nakupljao tijekom godina represije.³⁴

Prve posljedice novih politika došle su iz akademskih krugova u kojima je započelo preispitivanje povijesnog gledišta ruskog osvajanja Kavkaza. Armenski povjesničari sve su više preispitivali službenu sovjetsku historiografiju okarakteriziravši *mission civilisatrice*, modernizaciju i oslobađanje kao uskraćivanje nezavisnosti i stoljetnu okupaciju. Iako je to bilo za očekivati od Armenaca koji su od uspostave Unije bili nezadovoljni s vlastitim statusom i teritorijalnim kompromisima, historijski revizionizam pojavio se na jednom neočekivanom mjestu. Azeri, koji do formiranja vlastitih nacionalnih stranaka početkom 20. stoljeća, *Musavata* i *Hummeta*, nisu imali primjetnu nacionalnu svijest ili potrebu za istom, razvili su svoj identitet unutar sovjetskog inkubatora nacionalnosti počevši tražiti vlastite heroje u prošlosti, makar i nepostojeće.³⁵ Došlo je do akumulacije nacionalnih narativa i agresivnih objavljivanja referata

³¹ Bertolt Brecht, *Lebens des Galilei* (Stuttgart: Philipp Reclam jun. Stuttgart., 2004), 19.

³² Cornell, *Small Nations and Great Powers*, 71.

³³ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 490.

³⁴ Hille, *State Building and Conflict Resolution in the Caucasus*, 207.

³⁵ Moshe Gammer i Vera Kaplan, "Post-Soviet Narratives of the Conquest of the Caucasus," *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 61/1 (2013): 27.

akademske zajednice u svrhu obrane novog identiteta. Rasprave što je čije i tko je tamo prvi došao obilježile su kasne osamdesete. Tko je prvi naselio Nagorno-Karabah? Tko su zapravo Azeri? Znanstvene konferencije na ovakve teme bile su učestale tada kada su se takva pitanja smjela otvarati. Takve ideje su preko znanstvene publicistike prvo prenijete na intelektualnu elitu koja će, uz pokojeg *aparatchika*, povesti nacionalnu emancipaciju nesvjesno potaknutu od Gorbačova, ne sluteći da će želja za popunjavanjem rupa u povijesti dovesti do etničkih sukoba i postepenog raspada sovjetskog imperija.³⁶

Tema koja je prenijela nezadovoljstvo s akademskih krugova na široke mase bila je ekološko zagađenje prisutno na Kavkazu. U jeku novih politika iz Moskve, poticana je osviještenost populacije oko ekoloških problema. U Armeniji je započela rasprava oko kemijske tvornice u Najritu, onečišćenja jezera Sevan te nuklearne elektrane Medzamor. Organizirani su skupovi gdje se tražilo njihovo zatvaranje paralelno kriveći politike i vodstva Armenske i Azerbajdžanske SSR za zagađenje. Započevši u ekološkom tonu, nakon manje važnog incidenta u Čadakliju oko prijenosa republičke nadležnosti nad kolhozom, okupljanja su se pretvorila u otvorene nacionalističke demonstracije za povratak Nagorno-Karabaha i Nakčivana Armeniji. U jeku prosvjeda i povijesnog revizionizma oko statusa tih pokrajina, 1987. godine zahtjevi su formalizirani pismom Armenske akademije znanosti i umjetnosti s peticijom od oko 100 000 potpisa za prijenos Nagorno-Karabaha Armenskom SSR-u. Tijekom prosvjeda započeo je pritisak i nasilje protiv Azera u Armeniji koji su započeli svojevrijedno ili na silu u tisućama napuštati Armensku SSR, stvarajući valove izbjeglica koji su nadirali u većinski azerbajdžanske gradove Sumgait i Baku.³⁷

U jeku eskalacije nasilja i pod pritiskom više desetaka tisuća Armenaca u Stepanakertu, Sovjet Autonomne Oblasti Nagorno-Karabah donosi rezoluciju sa 110 glasova za i 17 protiv kojom apelira na Vrhovne sovjetе Armenije, Azerbajdžana i Sovjetskog Saveza da se Nagorno-Karabah prenese pod nadležnost Armenske SSR u skladu s ustavnim pravom na samoodređenje. Da lokalna tijela kroz popularne demonstracije vuku legitimnost za neposluh centralnoj vlasti potez je bez presedana u Sovjetskom Savezu, iako je bio načelno legalan.³⁸ Paralelno započinju lobiranja u Moskvi između prava na samoodređenje koje zagovara Armenija te nužnosti očuvanja teritorijalnog integriteta granica koje zagovara Azerbajdžan. Jača nepovjerenje u institucije te dolazi do aktivnijeg djelovanja paralelnih političkih organizacija. U Armeniji je najaktivniji disidentski Karabahski odbor pod vodstvom orijentalista Levona Ter-Petrosijana (r. 1945.) i matematičara Vazgena Manukjana (r. 1946.) koji uz pomoć snažne armenske emigracije skupljaju sredstva i lobiraju za promjenu statusa. U Azerbajdžanu dominira antikomunistički i panturski Popularni front Azerbajdžana Abulfaza Elčibeja (1938. – 2000.), dok u Nagorno-Karabahu djeluje armenski Krun17, kasnije Sovjet tvorničkih direktora, pod vodstvom Roberta Kočarjana (r. 1954.), Gendrika Pogosjana (1931. – 2000.) i Serža Sargsjana (r. 1954.), trojica koji će

³⁶ Ibid, 30.

³⁷ Cornell, *Small Nations and Great Powers*, 65.

³⁸ Zurcher, *The Post-Soviet Wars*, 158.

krajem 1990-ih godina preuzeti vlast u Armeniji kao tzv. Karabaška klika.³⁹

Sve vidljiviji priljev azerskih izbjeglica i nastavak ignoriranja situacije od strane saveznog Ministarstva unutarnjih poslova, koje se još uvijek oslanjalo na *divide et impera* taktiku, doveli su do prvoga masovnog međuetničkog pogroma nakon Ruskog građanskog rata. U obalnom gradu Sumgaitu, udaljenom 30-ak kilometara od Bakua, započele su protuarmenske demonstracije koje su vodili studenti i nezaposleni, navodno pod organizacijom agitatora izvana. Početno zlostavljanje i pozivanje Armenaca da u miru napuste grad dovelo je do otvorenog nasilja i pljačkanja imovine armenskog stanovništva na koje lokalne sigurnosne strukture pod kontrolom Azerbajdžanske SSR nisu reagirale. Nakon 3 dana pogroma i 32 žrtve (26 Armenaca i 6 Azera) u grad su ušle oklopne brigade uvodeći red i policijski sat. Nedugo nakon pogroma u Sumgaitu uslijedio je onaj u Kirovabadu (Gandža) gdje su svi Armenci protjerani.⁴⁰

U Erevanu su prosvjednici počeli dovoditi u pitanje odgovornost državnog aparata u Azerbajdžanu, koji je pasivno promatrao događaje u Sumgaitu i Kirovabadu, pozivajući na odgovornost savezne institucije. Na javnim demonstracijama zaključeno je kako je suživot s Azerima kao “neciviliziranim Turcima” nemoguć, uz poticanje na njihov sustavan progon iz istočnih armenskih krajeva. Povijest se tako počela ponavljati jer je Sumgait protumačen kao početak novog genocida koji sovjetske vlasti nisu zaustavile isto kao i carske 70 godina ranije. Unatoč krizi unutar Unije stanje je 1988. godine bilo daleko od raspada državnih aparata te je sigurnosna intervencija sigurno bila moguća, ali je kalkuliranje Moskve još više udaljilo Armence i Azere od Unije. Povjerenje u sustav dodatno je oslabilo nakon katastrofalne reakcije oko potresa u Erevanu 1988. godine. Nakon potresa Armenci više nisu vjerovali u državne institucije te su počeli snažno kritizirati vlastito republičko vodstvo zaključivši da su još jednom u povijesti prepušteni sebi samima u borbi za nacionalni opstanak. Službena Moskva je promatrajući događaje reagirala birokratski, pozivajući se na Članak 78. sovjetskog Ustava, u kojem nije moguće mijenjati granice bez prethodnog odobrenja svih odgovornih subjekata, spretno vraćajući lopticu republikama. U takvom postupku bila je vidljiva strategija Gorbačova i vodstva koje je odlučilo strpljivo čekati, smatrajući kako su separatizam i nacionalizam neizbježni te čekajući razrješenje međusobnih sukoba prije eventualne intervencije centra i vraćanja poželjnog poretka.⁴¹

U zadnjem pokušaju nametanja autoriteta, centralne vlasti su stavile u kućni pritvor pripadnike Karabaškog odbora, zabranile organizacije Krunk17 i Sovjet tvorničkih direktora. Prezidij Vrhovnog sovjeta zaključno je odbio sve zahtjeve Karabaškog sovjeta bez mogućnosti daljnje žalbe i preuzeo direktnu kontrolu nad Nagorno-Karabahom. Uspostavljena je Specijalna administracija koju je imenovala Moskva – potez koji su pozdravili isključivo Armenci.⁴² Ne shvaćajući veličinu nadolazećih problema, Moskva je 1988. godine rutinski zamijenila odgovorne prve sekretare Azerbajdžana i Armenije, Kamrana Bagirova

³⁹ Ibid, 162.

⁴⁰ Cornell, *Small Nations and Great Powers*, 68.

⁴¹ Suny, *The Revenge of the Past*, 133.

⁴² Zurcher, *The Post-Soviet Wars: Rebellion*, 164.

(1933. – 2000.) s Abdurahmanom Vezirovim (r. 1930.) te Karena Demirčjana (1932. – 1999.) sa Surenom Harutjunjanom (1939. – 2019.) primjenjujući stara kadrovska rješenja na mnogo kompleksnije novonastale probleme. Dolazak bezidejne nomenklature samo je ubrzao narodnu legitimaciju paralelnih sustava političke organizacije koji će kasnije i preuzeti vlast.⁴³

U jeku opće krize, Moskva nije imala snage politički adekvatno reagirati, ali je svojim pasivnim i zastarjelim metodama pokušavala opet zavaditi narode prije ponovnog uvođenja vlasti. Gorbačovljeve politike otvorile su Pandorinu kutiju te nisu predvidjele da će posljedice *glasnosti* i *perestrojke* toliko uzdrmati sovjetski sustav da nakon međusobnih okršaja suprotstavljenih nacionalizama više neće biti moguće uspostaviti centralnu državnu vlast. Armensko vodstvo okrenulo se zaštititi vlastite egzistencije ne vjerujući centralnoj državi, dok se ono u Azerbajdžanu nacionalno budilo još vjerujući u opstanak sovjetskog sustava te polako tražeći zaštitnike na zapadu. Teško je kriviti djecu *korenizatsije* što su se ponašala onako kako su odgajana, promovirajući vlastite nacionalne identitete, ali ovaj put bez pozornog saveznog učitelja koji će reagirati kada prekorače liniju. U jeku protusovjetskih i nacionalističkih protesta, svojim lošim politikama su republičke komunističke elite izgubile autoritet postavljajući se između reformiranog centra i nacionalističke periferije. Politički sustav počeo se raspadati, ali su sovjetski rezultati modernizacije i institucije njihove političke elite stavljene na raspolaganje novim nezavisnim državama koje će baš zbog te sovjetske ostavštine dobiti sve obrise funkcionalnih država. Kao i stoljeće ranije, Armenija i Azerbajdžan bili su na rubu međuetničkog sukoba dok se Moskva bavila vlastitim unutarnjim problemima.

Bolna demokratizacija Armenije i Azerbajdžana

Političke institucije smatrale su se ključnima za provedbu vlasti centra prema periferijama u Sovjetskom Savezu jer je savezna Komunistička partija imenovala republičke prve sekretare koji su onda uz savjete ministara kreirali politike na republičkoj razini. Tako su unutar Politbiroa, kao i unutar saveznih ministarstva, postojala odjeljenja za ekonomiju koja su formirala sveukupnu centralnu politiku investicija i potrošnje na saveznoj razini. Gorbačovljevim političkim i ekonomskim reformama, centralne političke institucije su potpuno izgubile svoju svrhu jer je planska ekonomija praktički nestala delegiranjem ekonomske odgovornosti na republičke pa i na tvorničke rukovodioce koji su sada odgovarali potrebama matičnih republika, a ne moskovskoj centrali. Uz to, odluka Gorbačova, koja je dopustila formiranje republičkih naoružanih jedinica, stavila je i monopol nad silom pod nadležnost republičkih vodstava oduzimajući i tu funkciju Uniji. Odjednom se akumulacija stvarne političke moći našla u rukama prvih sekretara republika te je Sovjetski Savez preko noći postao samo jedan okupljajući konfederalni element bez veće stvarne moći. Zbog demokratizacije i mogućnosti odabira republičkih vodstava sva savezna politička moć u Moskvi je nestala.⁴⁴

⁴³ Suny, *The Revenge of the Past*, 136.

⁴⁴ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 552.

Za vrijeme liberalizacije i demokratizacije slobodni su izbori održani po cijelom Sovjetskom Savezu pa i na Kavkazu. U Armeniji i Azerbajdžanu na izborima za republičke Vrhovne sovjete većinu osvajaju lokalne Komunističke partije koje sve više i više započinju prihvaćati nacionalističku retoriku poprimajući prve oblike tipičnih postsovjetskih političkih stranaka. Iako su tamo političke elite bile puno pasivnije, čekajući rasplet događaja na razini Unije i suzdržavajući se od proglašavanja nezavisnosti, pravi fokus bio je na nastavku međuetničkih sukoba koji su počeli godinu dana ranije. Nakon pogroma Armenaca u Sumgaitu i Kirovabadu protjerano je oko 200 000 Azera, Kurda i muslimana iz Armenije, dok su Armenci još ranije počeli napuštati Azerbajdžan, ali je značajan broj ostao živjeti u Bakuu gdje su imali snažnu stoljetnu zajednicu.⁴⁵ Početkom 1990. godine nova rezolucija o ujedinjenju Nagorno-Karabaha s Armenijom bila je povod za demonstracije antikomunističke Popularne fronte Azerbajdžana na Lenjinovom trgu u Bakuu. Prosvjed je izazvao sedmodnevni organizirani pogrom protiv više od 40 000 Armenaca koji su ostali u gradu, mahom žena i umirovljenika. Iako često prikazivan kao spontani izljev nezadovoljstva protiv armenskih i sovjetskih politika, danas je jasno kako su organizirani naoružani agitatori s popisima imena i adresa Armenaca izvršili sustavnu pljačku, silovanja, nasilje i progon dok su sigurnosne snage Azerbajdžanske SSR mirno promatrale neredne kao i ranije u Sumgaitu i Kirovabadu. Opće nasilje završilo je dolaskom sovjetskih trupa i proglašenjem izvanrednog stanja, koje je osobno potpisao Gorbačov. U pogromima je ubijeno oko 90 Armenaca, dok je 700 ozlijeđeno te preko 20 000 protjerano. Sovjetski vojni garnizon u Bakuu i snage Ministarstva unutarnjih poslova (MVD) nisu reagirale iako su mogle zaustaviti pogrom, ali je politika bila ista kao i ranije – čekanje međusobnog uništenja kako bi se na međuetničkoj pustoši osigurao povratak vlasti. Sovjetske snage sigurnosti umiješale su se tek onda kada je Popularna fronta ozbiljno ugrozila postojeći komunistički aparat što je dovelo do sukoba vojske i azerskih prosvjednika gdje je u događaju poznatom kao Crni siječanj službeno poginulo 83, a neslužbeno 150 Azera i 30 vojnika s preko 1000 ranjenih civila.⁴⁶

Ovakva reakcija Gorbačova potvrdila je želju za osamostaljenjem Azerbajdžana i Armenije koji su na izborima za predsjednika u jesen 1991. godine bez opozicije izabrali Ajaza Mutallibova (r. 1938.) iz Azerbajdžanske komunističke stranke (AKP) s 98,5 posto glasova, a s 83 posto glasova disidenta i vođu Karabaškog odbora Levona Ter-Petrossijana (r. 1945.) kao kandidata Armenskog nacionalnog pokreta (HHS).⁴⁷ Kalkuliranje i nespремnost Gorbačova doveli su do toga da su nezavisnost proglasili Armenija 21. rujna te Azerbajdžan 18. listopada 1991. godine, nakon neuspjelog vojnog puča u Moskvi. Proglašenjem nezavisnosti poništeno je 70 godina sovjetskih etničkih politika povratom zatečenog stanja na 1918. godinu. Sada nezavisne nacionalne republike ponovno su ostavljene same, kao i nakon raspada Ruskog Carstva, u razrješenju odgođenih sukoba.

⁴⁵ Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York: New York University Press, 2003), 62.

⁴⁶ Ibid, 90.

⁴⁷ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 560.

Egzistencijalni kompleks i Nagorno-Karabah

Politička događanja, proglasi te pogromi unutar Azerbajdžanske SSR nisu bili jedini sukobi na prijelazu desetljeća na Kavkazu. Još početkom 1990. godine armenske paravojne formacije započele su preventivno zauzimati azerbajdžanska granična sela kao i enklave unutar Armenije paleći kuće, blokirajući prometnice i uvodeći ekonomski embargo u pokušaju teritorijalnog povezivanja s Nagorno-Karabahom. Armenske snage su prvi puta započele bombardirati i azerska prekogranična sela tenkovima i teškim topništvom što je privuklo pažnju saveznom Ministarstvu unutarnjih poslova koje je tada prvi put ozbiljno reagiralo. Unutar nekoliko dana sovjetska vojska je s tenkovima i teškim helikopterima protjerala Armence s granice te zaplijenila znatno naoružanje. Počela su se postavljati pitanja odakle Armencima teško naoružanje dovoljno da pruže ograničen otpor sovjetskoj vojsci. Nakon neuspjelog referenduma o budućnosti Sovjetskog Saveza gdje je na vlast došao znatan broj nekomunista, Gorbačov je uspio ostati na oslabljenoj poziciji Predsjednika Sovjetskog Saveza, ali bez značajne političke moći koju je polako preuzimao Predsjedavajući prezidija Ruske SFSR Boris Jelcin (1931. – 2007.), čovjek na čelu najveće i najmoćnije sovjetske republike. Kako je Azerbajdžan pod pritiskom tadašnjeg predsjednika Mutallibova jedini na Kavkazu prihvatio novi Ugovor o Uniji, Mutallibov je zatražio od Gorbačova da vidljivije reagira na sporadične sukobe unutar Nagorno-Karabaha kako bi povećao svoju popularnost i legitimnost za očuvanje Unije.⁴⁸

U tim uvjetima nastaje Operacija Koltso (Prsten) koja je trebala razoružati armenske paravojne formacije, vratiti ustavni poredak te konačno zastrašiti i obeshrabriti armensku populaciju od budućih zahtjeva za ujedinjenjem. Novinar i publicist Thomas de Waal naziva to jedinim sovjetskim građanskim ratom sugerirajući kako su jedini put savezne jedinice bile formalno uključene u sukob. Sovjetske trupe iz Četvrte armije uz potporu isključivo azerskih snaga Ministarstva unutarnjih poslova (OMON) i naoružanih azerskih seljaka započele su „humanu“ deportaciju armenskog stanovništva s istoka autonomne pokrajine. Karabaški Armenci bili su slabo naoružani, bez značajne logističke potpore Armenije dok su iščekivali punu snagu sovjetske vojske i planirali partizanski rat s lovačkim oružjem lokalnih dobrovoljaca – *fedajina*. Kako je po sovjetskoj vojnoj doktrini u slučaju invazije NATO članice Turske Armenija trebala biti mjesto najtežih borbi, sovjetski vojni planeri predvidjeli su samo nekoliko vojnih baza, skladišta oružja i jednu zračnu luku na području Armenije dok je Azerbajdžan trebao biti središte kontranapada pa je stoga bio i bolje naoružan. Pobunjeni Armenci najviše su oružja kupovali preko Gruzije koja se potpuno udaljila iz sovjetskog sustava, fokusirajući se na unutarnja pitanja i razvoj crnog tržišta. Sada kada su savezne trupe otvoreno stale na azersku stranu, Armenci su započeli pojačavati oružani otpor shvativši da je to jedino rješenje za opstanak.⁴⁹

Kao rezultat savezne intervencije, armenske snage pojačale su kontraofen-

⁴⁸ De Waal, *Black Garden*, 114.

⁴⁹ Ibid, 177.

zive napadajući azerska sela i paleći ih nakon osvajanja. Za osvetu azerske snage bombardiraju Stepanakert te kontraofenzivama dolazi do stalne razmjene međusobno spaljenog teritorija. U pokušaju pomirenja, delegacija iz Stepanakerta otputovala je u Baku te pristala na primirje ukoliko se ispoštuje autonomija Nagorno-Karabaha po postojećim dokumentima Unije. Pojedinačni sukobi već su eskalirali u otvoreni rat ograničenoga karaktera te mirno rješenje više nije bilo u interesu mnogim skupinama koje su počele obilato zarađivati na pljački, uzurpiranju vlasti i švercu osnovnih životnih potrepština. Po povratku u Stepanakert delegacija iz Bakua snažno je kritizirana radi izdaje nacionalnih interesa, dok je njezin voditelj smaknut na ulici kao kolaborator. Završetkom Operacije Prsten i propašću mirovnih pregovora započela je faza otvorenog ratnog sukoba u Nagorno-Karabahu.⁵⁰

Konačnim raspadom Sovjetskog Saveza krajem 1991. godine, dolazi do oružanog i političkog vakuuma koji je nastao u vremenu između nepostojanja saveznih mehanizama kontrole i dogovornog raspeta novih odnosa između republika i već bivšeg Sovjetskog Saveza. Mutallibov je unatoč potpori puču u Moskvi izabran za predsjednika, ukinuvši Komunističku partiju Azerbajdžana, dok je svoj povratak na scenu započeo bivši prvi sekretar Hejdar Alijev kao predsjednik parlamenta matičnog Nakčivana. U Armeniji je na izborima pobijedio Levon Ter-Petrossian te je u vladu ušlo 10 od 11 članova Karabaškog odbora čime se utvrdila karabaška politika na armenskoj državnoj razini. Tri dana nakon proglašenja nezavisnosti Azerbajdžana, Nagorno-Karabah je unutar svog ustavnog prava proglasio nezavisnost te je 26. studenoga azerski parlament ukinuo autonomni status Nagorno-Karabaha, spuštajući ga na status obične pokrajine. Političko vodstvo Nagorno-Karabaha je 10. prosinca organiziralo referendum o nezavisnosti gdje je po službenim rezultatima 108,615 osoba glasalo za, dok je 24 bilo protiv, unatoč tome što su Azeri 1989. godine činili 21,5 posto stanovništva. Proglašenjem nezavisnosti svi su eventualni politički kompromisi propali.⁵¹

Krajem 1991. godine, sovjetske trupe našle su se bez jasnog vodstva, demoralizirane i željne povratka u matične republike. Započelo je sporadično i neorganizirano povlačenje iz bivših saveznih republika pa tako i iz Nagorno-Karabaha. Časnici su raspuštali vodove stavljajući se na raspolaganje novih republika, često nestajući preko noći i ostavljajući znatnu vojnu opremu i tehniku iza sebe. Raspad Sovjetskog Saveza ostavio je Armeniju i Azerbajdžan bez formalnih vojski, samo s lako naoružanim jedinicama Ministarstva unutarnjih poslova. Postepeno je započelo ozbiljnije naoružavanje iz bivšega sovjetskog arsenala. Postoje podaci kako se tada na Kavkazu mogao kupiti kalašnjikov za bocu votke te oklopno vozilo za skromnu količinu zlata ili nakita.⁵² Značajne količine oružja zaplijenjene su u zgradama saveznog Ministarstva unutarnjih poslova te u nekoliko sovjetskih vojnih baza. Osim toga, Armenija je uvozila oružje preko Gruzije koja je već ranije proglasila nezavisnost, dok je oružje u Azerbajdžan ulazilo preko Turske i Irana, gdje je znatna azerska emigracija

⁵⁰ Ibid, 120.

⁵¹ Ibid, 162.

⁵² Ibid, 167.

podupirala nezavisnost. Rusija je indirektno naoružavala i opskrbljivala obje strane održavajući određene dogovore na regionalnoj razini. Obje su republike morale stvoriti vojske ni iz čega, popunjavajući više kadrove bivšim oficirima KGB-a i Ministarstva unutarnjih poslova. Kao vojnici često su služili lokalni dobrovoljci te u zamjetnom broju osobe s kriminalnom prošalošću.⁵³ Nije bilo jasne nadležnosti jer je oružja bilo svugdje, kao i organiziranih paravojnih skupina. Praktički su teritorijem vladali gospodari rata sa svojim lojalnim trupama koje su aktivno sudjelovale u sivoj ekonomiji dajući formalnu potporu centralnoj vlasti, a na terenu vladajući po vlastitim pravilima.⁵⁴

Kako su Armenci već imali organizirane lokalne jedinice u Nagorno-Karabahu i nisu ovisili o sovjetskoj pomoći poput Azera, brzom su reakcijom uspjeli zarobiti određen broj oklopnih vozila i 10 tenkova iz 366. motorizirane brigade u Stepanakertu. Kako su petina vojnika i časnika te brigade bili Armenci, nije bilo značajnog otpora, dok su ostali vojnici razoružani i poslani kućama. Tradicionalno je u sovjetskoj vojsci bilo puno više armenskih časnika jer su imali bolje karijerne šanse od muslimana, što je značajno utjecalo na kvalitetu izvedbe borbenih akcija. Zapljena u Stepanakertu bila je ključna za armenske vojne napore jer su se dotad ponajviše borili samo s lovačkim i prokrijumčarenim lakim oružjem. S dobro organiziranim trupama, sada pojačane s oklopnim jedinicama, armenske snage u brzom su kontranapadu izašle iz Stepanakerta, osvojile glavne nizinske gradove Kojalj i Sušu te izbile preko granica autonomne republike u nizinu rijeke Kura. Osvajanjem Lačina na zapadu, teritorij autonomne pokrajine konačno se spojio s Armenijom čime je znatno olakšana opskrba za vrijeme sukoba te efektivno dobiven rat.⁵⁵ U armenskoj ofenzivi ubijeno je i protjerano znatno azersko stanovništvo, dok su mnoga naselja opustošena i spaljena. Azerska reakcija bila je neprimjetna zbog političke krize i činjenice da su se donedavno oslanjali na sovjetsku pomoć koja više nije bila prisutna, a i nisu uspjeli organizirati vlastite oružane snage unatoč zarobljavanju značajnog broja oružja.⁵⁶

Ovakav poraz dokrajčio je godine loše politike Mutallibova koji je u zabranjenim prosvjedima Popularnog fronta smijenjen zbog ratnoga stanja u Nagorno-Karabahu. Demonstranti su zauzeli parlament, predsjedničku rezidenciju i zračnu luku te su preko parlamenta ustoličili disidenta Ablfaza Elčibeja (1938. – 2000.) za vođu. Isti je formalno postao predsjednik na izborima 1992. godine s 54 posto osvojenih glasova. Glavna Elčibejevljeva politika bila je snažna vojna kontraofenziva u Operaciji Goranboj u kojoj su azerske snage s oružjem bivše 4. sovjetske armije u Ganji uspjele zauzeti 40 posto teritorija Nagorno-Karabaha.⁵⁷ U generalnoj panici u Stepanakertu, vlast je preuzeo novi Državni obrambeni odbor na čelu s budućim predsjednikom Robertom Kočarjanom (r. 1954.) započevši mobilizaciju i pripreme za opću obranu Stepanakerta. Unatoč brzom napredovanju Azera i raspadu armenske

⁵³ Cornell, *Small Nations and Great Powers*, 84.

⁵⁴ De Waal, *Black Garden*, 168.

⁵⁵ Zurcher, *The Post-Soviet Wars*, 169.

⁵⁶ De Waal, *Black Garden*, 171.

⁵⁷ Zurcher, *The Post-Soviet Wars*, 170.

obrane, ofenzivu je zaustavio snažan armenski otpor u brdima 7 kilometara od Suše potpomognut ruskim faktorom. Zbog ruskog udara, prekida u opskrbi i generalno loše discipline azerskih vojnika, linije su ubrzo vraćene na početne položaje uz zadržavanje tek dijela osvojenih sela na sjeveru.⁵⁸

Danas je poznato kako bi azerska ofenziva uspjela da je ruske snage nisu zaustavile. Piloti svih tenkova i helikoptera iz 4. armije bili su etnički Rusi koji su u dogovoru s azerskim vlastima prihvatili komandu njihovih časnika jer azerske snage nisu imale dovoljno osposobljenih pilota za zaposjednutu mehanizaciju. U jeku masovnog egzodusa armenskih civila prema zapadu, karabaške vlasti uspjele su nagovoriti Ruse da zaustave ofenzivu i pomognu Armencima, stvarajući situaciju u kojoj jedni Rusi napadaju druge, čime je usporena ofenziva prema Stepanakertu. Od toga trenutka ruska uloga postala je otvorena pojačavanjem izvoza oružja u Armeniju kao i u Nagorno-Karabah, direktno se miješajući u sukob. Azerska Operacija Goranboj bila je jedina velika azerska kontraofenziva u ratu; sve daljnje azerske operacije bile su ograničenoga karaktera, osvajajući par sela ili eventualno neku manju administrativnu jedinicu. U zadnjoj godini rata, zbog sve veće političke krize u Azerbajdžanu, armenske su snage postepeno potisnule azerske izbijajući izvan granica autonomne pokrajine i zaposjedajući oko 13 posto azerskoga republičkog teritorija. Azerbajdžan je zadržao kontrolu nad tek nekoliko okruga na sjeveru pokrajine.⁵⁹

Za vrijeme sukoba u Nagorno-Karabahu u Nakčivanu je bez ozbiljnije opozicije centralne vlasti samostalno vladao bivši KGB-ovac Hejdar Alijev. Potpuno izvan kontrole Bakua, Alijevljeva je samovolja išla toliko daleko da je čak i potpisao odvojeno primirje s Ter-Petrossijanom osiguravajući svojoj pokrajini relativan mir i stabilnost za vrijeme sukoba. Uspješne politike u Nakčivanu, godine akumulirane moći, nacionalna prepoznatljivost i popularnost u jeku političke krize doveli su ga u Baku. Zbog vojnih poraza u Nagorno-Karabahu došlo je do pokušaja vojnog puča protiv Elčibeja koji je pozvao Alijeva u Baku da preuzme mjesto predsjednika azerskog parlamenta. Nedugo nakon toga, Elčibej je pobjegao u rodno selo u Nakčivanu te je Alijev privremeno preuzeo predsjedničke ovlasti i nacionalnim referendumom oduzeo ovlasti Elčibeju. U listopadu 1993. godine izabran je za trećeg predsjednika Azerbajdžana s 98,8 posto glasova čvrsto preuzimajući vlast sa svojom Novom strankom Azerbajdžana (YAP).⁶⁰ Prvi i najznačajniji potez prema političkoj i ekonomskoj stabilizaciji Azerbajdžana bilo je započinjanje mirovnog dijaloga koji je kulminirao potpisivanjem Biškekskog protokola u svibnju 1994. godine, formalno zamrzavajući sukob unutar zatečenih borbenih linija koje su ostale iste do novog sukoba u 2020. godini. Protokol su potpisali predstavnici Armenije, Azerbajdžana, Nagorno-Karabaha te ruski predstavnik pri OSCE-ovoj grupi Minsk kao glavni jamac u glavnom gradu Kirgistanu, Biškeku.⁶¹

Usporedimo li broj ljudskih žrtava, razinu tragedije i materijalne štete, sukob u Nagorno-Karabahu bio je najopsežniji postsovjetski sukob na Kavkazu,

⁵⁸ De Waal, *Black Garden*, 195.

⁵⁹ Ibid, 197.

⁶⁰ Ibid, 199.

⁶¹ Zurcher, *The Post-Soviet Wars*, 171.

ne računajući onaj kasniji na sjeveru u Čečeniji. Nema službenih podataka, no američki State Department procjenjuje da je u sukobima poginulo između 20 i 25 tisuća ljudi, dok su lokalne procjene znatno veće i selektivnije, podložne manipulacijama i žustrim raspravama. Teško je doći do točnih podataka oko unutarnjeg premještanja stanovništva jer je popis stanovništva u Nagorno-Karabahu često odgađan te smatran državnom tajnom, dok se za usporedbu pouzdanim smatra tek onaj sovjetski popis iz 1979. godine. On nije idealan za usporedbu zbog velike ekonomske migracije Azera za vrijeme ekonomske ekspanzije Azerbajdžana u osamdesetim godinama, kao i devedesetih kada je u jeku raspada sovjetskog sustava veliki broj stanovnika emigrirao u Rusku Federaciju ili na Zapad. Azerski povjesničar Arif Yunusov procjenjuje da je od početka sukoba 1988. godine iz Azerbajdžana protjerano ili otišlo preko 350 000 Armenaca, dok je iz Armenije i Nagorno-Karabaha protjerano ukupno 750 000 Azera i ostalih muslimana.⁶² Završno s mirovnim protokolom u Biškeku većina Azera protjerana je iz Armenije i Nagorno-Karabaha te su vlasti iz Stepanakerta potpuno kontrolirale 7 od 9 okupiranih okruga izvan Nagorno-Karabaha, ilegalno okupirajući oko 13 posto teritorija međunarodno priznate države Azerbajdžan.⁶³

Vojna događanja vezana uz Nagorno-Karabah rezultat su nevoljkosti postsovjetskih nacionalnih vodstava za mirnim kompromisom, što je na kraju uzrokovalo sukob. Krajnji rezultat u korist Armenaca možemo pripisati nekoliko odlučujućih faktora. Egzistencijalni kompleks i desetljeća njegovanja želje za povratkom Nagorno-Karabaha značajno su pridonijeli konačnoj pobjedi na bojištu jer su Armenci započeli tihu samoorganizaciju još za vrijeme 1970-ih godina te su dočekali raspad Sovjetskog Saveza dobro politički organizirani u obliku Karabaškog odbora i snažne zapadne i moskovske emigracije. Nakon demokratizacije, stabilna vodstva u Armeniji s predsjednikom Ter-Petrosijanom te u Nagorno-Karabahu s premijerom pa predsjednikom Kočarjanom pedantno su se držala manifesta iz prošlosti, preventivno reagirajući na prve naznake ponavljanja povijesti iz Suše, Kirovabada i Bakua. Tijekom sukoba, politička stabilnost u Armeniji bila je ključna za kontinuiranu opskrbu ratnih operacija.⁶⁴ Koliko je politička stabilnost Erevana pomogla Armencima, toliko je nestabilnost Bakua odmogla azerskim vojnim naporima.⁶⁵ Ruski faktor koji je povijesno uvijek podržavao Armence je prevagnuo u ključnom trenutku. Zbog ruske vojne i političke podrške, nastalo je zamrznuto stanje kojim Rusija kao potpisnik garantira zadržavanje ostvarenih vojnih ciljeva. Možemo zaključiti kako su Armenci dobili rat zbog jasnih političkih i vojnih ciljeva, ujedinenog političkog vodstva, teritorijalne povezanosti, lokalnog mobilizacijskog potencijala i ruske pomoći u ključnom trenutku. Kao dodatak zaključku, Christoph Zurcher jednostavnije navodi kako je rat u Nagorno-Karabahu dobilo rusko oružje, turski kruh i američki novac.⁶⁶

⁶² De Waal, *Black Garden*, 285.

⁶³ *Ibid*, 286.

⁶⁴ Zurcher, *The Post-Soviet Wars*, 183.

⁶⁵ Cornell, *Small Nations and Great Powers*, 127.

⁶⁶ Zurcher, *The Post-Soviet Wars*, 175.

Desetljeća zamrznutog stanja i posljedice

Tijekom raspada Sovjetskog Saveza Južni Kavkaz je uz sukob u Čečeniji pretrpio najveći razmjor međuetničkog sukoba na bivšem sovjetskom prostoru. Uz iznimku građanskog rata u Tadžikistanu, vojni sukobi dogodili su se isključivo na Kavkazu potvrđujući do određene mjere teorije sukoba i poveznicu geografije i nasilja. Kao rezultat sukoba ubijeno je između 28 i 38 tisuća ljudi dok je raseljeno čak 230 000 Armenaca iz Azerbejdžana i 800 000 Azera iz Armenije i Karabaha, čime su u osnovi stvorene etnički homogene države. Time je nestao povijesno heterogen etnokonfesionalni prostor na Kavkazu.

Ratovi su ostavili iza sebe slabe nacionalne države koje su opet spale pod ruski ekonomski i vojni utjecaj prihvaćajući bilokakav oblik stabilnosti makar i bez stvarne kontrole nad vlastitim teritorijem i geopolitičkom sudbinom. Na istoku, Armenci su postigli nacionalne ciljeve uspostavom nepriznate Republike Arsah (Nagorno-Karabah) koja je, iako formalno nezavisna, potpuno integrirana s Armenijom pod ruskom zaštitom. Stari komunistički kadar Alijev je emancipirao u novu elitu čvrsto držeći vlast, dok je u Armeniji Ter-Petrosijan uspješno izvršio cilj Karabaškog odbora za okupljanje svih Armenaca u jednoj državi. Stabilnost i politička tranzicija iz sovjetskog sustava u postsovjetski postignuta je zaključno s 1995. godinom te su komesare zamijenili predsjednici, sovjete državni parlamenti, a socijalističke republike međunarodno priznate nezavisne države. Potvrdom zamrznutoga stanja vratilo se novo ruho starog *soyuz*a na Južni Kavkaz privremeno zamrzavajući pronalazak novih rješenja za stare probleme, barem do 2020. godine.

Gotovo dvadeset i sedam godina nakon potpisivanja mirovnog ugovora u Biškeku i godina sporadičnih graničnih sukoba, uključujući i onaj četverodnevni 2016. godine, 27. rujna 2020. godine započela je azerska ofenziva na liniji razgraničenja između nepriznate republike Arsah i Azerbajdžana. Tom potezu prethodila je najava armenskog premijera Nikole Pašinjana (r. 1975.) da će preseliti parlament nepriznate republike Arsah iz Stepanakerta u Šušu, grad od iznimnog značaja za Azere, nakon čega su započele masovne demonstracije i pozivi na rat u Azerbajdžanu. Odmrznuti sukob ovog je puta trajao mnogo kraće, nešto više od mjesec i pol dana, ali s drukčijim ishodom – dominantnom i brzom pobjedom Azerbajdžana. Od raspada Sovjetskog Saveza Azerbajdžan je zbog velikog prirodnog bogatstva izrastao u stabilnu i moćnu regionalnu silu za razliku od izolirane i siromašne Armenije koja je od posljednjeg sukoba prolazila kroz česte političke nestabilnosti i krize. S obzirom na prethodni sukob, ovaj je bio okarakteriziran modernom vojnom tehnologijom i taktičkim ograničenim udarima koji su potpuno imobilizirali Armeniju i njezino već samo po sebi nestabilno političko vodstvo. Azerbajdžan je sada uz pomoć vanjskih faktora bio dominantna sila te bi zasigurno bio osvojio cijeli okupirani teritorij da Moskva ponovno nije intervenirala u zaštitu Armenije, ovog puta u posljednji trenutak kako bi jasno dala do znanja službenom Erevanu o važnosti ruskog savezništva kao i da ne podržava ranije pokrenute procese protiv ruskih interesa. Nakon zauzimanja Suše 9. studenoga, uz posredovanje i pritisak Rusije, zaustavljene su sve vojne aktivnosti i potpisan je prekid vatre. Prema dogovorenom sporazumu armenske su se snage obavezale povući s velikoga

dijela okupiranoga teritorija izvan sovjetskih administrativnih granica do 1. prosinca 2020. godine, dok će ruske mirovne snage s otprilike 2000 vojnika biti najmanje pet godina raspoređene duž linije dodira i Lačinskog koridora koji je ostao jedini dio teritorija koji povezuje Armeniju i Nagorno-Karabah.⁶⁷ Ubrzo nakon što je u ranim jutarnjim satima 10. studenoga objavljena vijest o prekidu vatre, u Armeniji su izbili nasilni prosvjedi protiv Nikole Pašinjana, tvrdeći da je on izdajnik zbog prihvaćanja mirovnog sporazuma dok su tijekom studenog mnogi armenski dužnosnici podnijeli ostavke što je dodatno destabiliziralo već nestabilnu državu.⁶⁸ U isto vrijeme u Bakuu se otvoreno slavilo uz vojnu paradu na kojoj su prisustvovala i turske snage koje su opremile i logističko-tehnički podupirale azerbajdžansku vojsku. Tijekom sukoba Armenija je izgubila 3360 vojnika, dok je Azerbajdžan izgubio 2853, a zbog razmjene teritorija više od 90.000 Armenaca je napustilo svoje domove.⁶⁹ Nakon armenskog napuštanja okupiranog teritorija nastavila se obostrana praksa, ovoga puta sustavim uništavanjem armenske kulturne baštine, na čiju je zaštitu pozvao i UNESCO kojem je više puta odbijena misija u Nagorno-Karabah.⁷⁰ Iako se čini da se ovim sukobom dogodila nekakva promjena, stvari su se zapravo vratile na stanje prije prvog sukoba u devedesetim godinama, ponovno s provizornim rješenjima, na zadovoljstvo nove moskovske centrale, koje puno ne obećava nego ostavlja prostor ponovno podijeljen i nestabilan u trajno zamrznutom sukobu.

Zaključak

Čini se da je Staljin ipak bio u pravu. Iako je sovjetska ostavština temelj danas nezavisnih država, višedesetljetni naponi sovjetskih etno-kartografa da ustroje etnički funkcionalne države na Južnome Kavkazu nisu bili realni bez kontrole snažnoga političkog centra. Rusi su od dolaska na Kavkaz smatrali da je njihova dužnost projicirati svoju moć i pružiti sigurnost štiteći kršćanstvo i prostor europske Rusije. To su nastavili i nakon raspada Ruskog Carstva kad je sovjetski sustav etno-federalizma potaknut Lenjinovom politikom *korenizatsije* trebao privući i prigrliti emancipirane narode na periferiji prema centru mijenjajući carsku „čud“ i stvarajući uvjete za kontrolu perifernog državnog prostora, ali je njegovom smrću prevladala Staljinova politika u kojoj su ipak lokalni šovinizmi unutar Lenjinove emancipacije identificirani kao opasniji te potpuno podređeni onom kontrolnom i nametnutom – velikoruskom.

⁶⁷ „Nagorno-Karabakh: Russia deploys peacekeeping troops to region”. BBC News, 10. studenog 2020., <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-54885906> (pristupljeno 30. svibnja 2021.).

⁶⁸ Andrew E. Kramer, “Facing Military Debacle, Armenia Accepts a Deal in Nagorno-Karabakh War,” *The New York Times*, 9. studenog 2020. godine, <https://www.nytimes.com/2020/11/09/world/middleeast/armenia-settlement-nagorno-karabakh-azerbaijan.html> (pristupljeno 30. svibnja 2021.).

⁶⁹ “Crisis Watch: Breaking news from the International Rescue Committee”. rescue.org. International Rescue Committee, <https://www.rescue.org/article/crisis-watch-breaking-news-international-rescue-committee> (pristupljeno 29. svibnja 2021.).

⁷⁰ „UNESCO mission to assess Karabakh’s cultural heritage“ Azernews, 11. svibnja 2021., <https://www.azernews.az/karabakh/178862.html> (pristupljeno 30. svibnja 2021.).

Međuetnički problemi nisu riješeni *korenizatsijom* nego su pojačani kao rezultat nepromišljenih teritorijalnih rješenja koja nisu zadovoljila sve uključene strane što je naposljetku i uzrokovalo želju za promjenom poslijeratnog kompromisa. Staljin je uspješno predvidio kako emancipirani nacionalizmi Južnog Kavkaza nikada neće odustati od teritorijalnih pretenzija stavljajući njih, a ne sovjetski sustav, u nacionalni fokus. Stvorene teritorijalne nesuglasice nikada nisu u potpunosti riješene unutar sovjetskog inkubatora nego su odgođene za vremena bez snažne centralne vlasti koja će ih kontrolirati, što je neizbježno uzrokovalo sukobe. Unatoč Lenjinovoj dobroj namjeri, sovjetski sustav etno-federalizma je kompromisnim teritorijalnim rješenjima stvorio sve uvjete za nacionalne reakcije nesvjesno stvarajući teren za nasilno razrješavanje odnosa kada se za to stvore uvjeti, što smo i imali prilike vidjeti netom, ali i godinama nakon raspada Sovjetskog Saveza, a time i nestanka autoritativne centralne vlasti.

Bibliografija

- Andrew E. Kramer 2020. *Facing Military De-bacle, Armenia Accepts a Deal in Nagorno-Karabakh War*, 9. studenog 2021.
- AzerNews. 2021. *UNESCO mission to assess Karabakh's cultural heritage*, 11. svibnja 2021.
- Brecht, Bertolt. *Lebens des Galilei*. Stuttgart: Philipp Reclam jun. Stuttgart., 2004.
- Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism*. London: HarperCollins Publishers Ltd., 2009.
- Cornell, Svante E. *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. London & New York: RoutledgeCurzon, 2005.
- _____. „The South Caucasus: A Regional Overview and Conflict Assessment.” *Stockholm*, 2015.
- Crisis Watch Team, 2020. *Breaking news from the International Rescue Committee*, 27. listopada 2020.
- De Waal, Thomas Patrick Lowndes. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York: New York University Press, 2003.
- Gammer, Moshe, Vera Kaplan. „Post-Soviet Narratives of the Conquest of the Caucasus.” *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 61/1 (2013): 26-46.
- Grigoryan, Arman. „Ethnofederalism, Separatism, and Conflict: What Have We Learned from the Soviet and Yugoslav Experiences?” *International Political Science Review* 33/5 (2012): 520-538.
- Guerin, Orla. 2020. *Nagorno-Karabakh: Russia deploys peacekeeping troops to region*. BBC News, 10. studenog 2020.
- Hille, Charlotte. *State Building and Conflict Resolution in the Caucasus*. Leiden, Boston: Brill, 2010.
- King, Charles. *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Marshall, Alex. *The Caucasus under Soviet Rule*. New York: Routledge, 2010.
- Rieber, Alfred J. „Stalin, Man of the Borderlands.” *The American Historical Review* 106/5 (2007): 1651-1691.
- Smith, Jeremy. „The Georgian Affair of 1922 – Policy Failure, Personality Clash or Power Struggle?” *Europe-Asia Studies* 50/3 (1998): 519-544.
- Suny, Ronald. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press, 1993.
- Suny, Ronald, and Terry Martin, ur. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Ware, Robert Bruce. „Conflict in the Caucasus: An Historical Context and a Prospect for Peace.” *Central Asian Survey* 17/2 (1998): 337-352.
- Zurcher, Christoph. *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus*. New York, London: New York University Press, 2007.

Centuries of Imperial Rule in the Caucasus: Collapse of USSR and Conflicts in the 1990s

Abstract:

The collapse of the Soviet Union has caused an unprecedented geopolitical catastrophe in modern history, leaving unstable inter-ethnic spaces to the fate of their own nationalisms. Soviet ethno-cartographers formed the dynamic space of a new Eurasian empire with compromise solutions, ignoring and delaying the essence of inter-ethnic problems in the South Caucasus. Soviet policies created the conditions for the control of the South Caucasus by using the interrelations of its peoples to maintain the power of the central government, and by stoking inter-ethnic conflicts. Although Soviet policies sought to address the problem, their goal was to control the South Caucasus by means of state power, the disappearance of which marked the beginning of deferred conflicts that continue to this day.

Keywords:

South Caucasus, Stalin, Soviet Union, Armenia, Georgia, Azerbaijan, ethnic conflicts